

Розділ 4. Толерантність як чинник інтегративно- дезінтегративних процесів у суспільстві

4.1. Сутність толерантності як суспільного феномену

Конфліктогеність сучасного світу залишається надзвичайно високою. Конфлікти з'являються, розгортаються та підтримуються як між суспільствами (країнами), так і всередині окремо взятих країн. Військові конфлікти між державами, зіткнення різної міри інтенсивності між різними групами всередині держав і надалі створюють відчутні загрози співжиттю людей. І це має місце як у відсталих, так і в розвинених країнах. Ця конфліктність визначається, в першу чергу, протилежними інтересами різних соціальних груп, але суттєвим чинником виникнення таких конфліктів і їх масштабів (який може їх посилювати або, навпаки, пом'якшувати) є готовність або не готовність великих груп населення й окремих індивідів, до уникнення відчуження та насильства у відносинах з тими, хто цим групам з якихось причин не подобається; тобто готовність чи не готовність до толерантності (терпимості). Особливо актуальним це стає в умовах великої міри прозорості кордонів, переміщення великих мас людей з однієї країни в іншу, зростання можливостей для отримання інформації (зокрема, культурних зразків) з інших частин світу. У зв'язку з цим останні роки в соціальних науках помітно зросла увага до проблеми толерантності/нетолерантності. Від дотримання принципів толерантності очікують зменшення конфліктності, сприяння суспільному та індивідуальному розвитку, але водночас критикують її й як потенційну загрозу для ціннісних систем незахідних суспільств.

При цьому відбулися кардинальні зміни в уявленнях про те, в чому має проявлятися толерантність. Адже остання є далеко не новинкою; якщо не як ідея, то як практика, вона існувала протягом всієї історії людства (інакше практично неможливими були б міжетнічні контакти та обміни, та й звичайне проживання в іноетнічному та інокультурному середовищі). Але протягом історії людства така терпимість переважно не розглядалась як необхідність. Це була милість, яку певна спільнота (група) з прагматичних міркувань або поблажливості надавала людям чи групам, і яку могли в будь-який момент відібрати. Сьогодні в теорії та практиці намагаються робити акцент на тому, що вона є не просто необхідністю, але й моральним обов'язком.

При цьому сам термін «толерантність» не є власне соціологічним чи філософським, існує чимало інших значень, які побутують у різних наукових сферах. Говорять про екологічну толерантність, толерантність в математиці, інженерну толерантність, медичну толерантність. У соціальних науках поняття «толерантність» позначає готовність як мінімум не протидіяти, і як максимум приймати позицію інших. Як приклад, у «Декларації принципів толерантності», прийнятій ЮНЕСКО в 1995 р., відмічається, що толерантність означає «повагу, прийняття і правильне розуміння багатоманітності культур нашого світу, наших способів самовираження і способів вияву людської індивідуальності» [Декларація принципів терпимости]. Тобто стверджується, що толерантність – це не поступка, милість, а активне ставлення, яке формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Відповідно, ці права та свободи виступають й обмежувачем толерантності; тобто не можуть толеруватися спроби ці права та свободи обмежувати.

Ю.Хабермас зазначає, що толерантність «вимагається від сторін, які суперничають, лише в тому випадку, якщо вони, не бажаючи дискутувати стосовно власної претензії на істину, яка вступає в конфлікт з аналогічною претензією з боку інших, готові відсторонитися від відмінності у поглядах, які зберігаються, аби на рівні політичного співіснування підтримувати спільну основу у взаємовідносинах» [Хабермас, 2006: с. 47–48]. В.Куренний визначає толерантність як «терпимість до осіб, соціальних груп, інститутів,

думок або практик, які вважаються неприпустимими, такими, що відхиляються від норми» [Куренной, 2009: С. 190].

За цими визначеннями можна побачити, що саме уявлення про те, коли можна говорити про толерантність, не є одностайним. При тому, що є загальна згода, що цей феномен реалізується в практичній непротидії соціальним суб'єктам (групам чи окремим людям), чиї думки та спосіб життя суттєво відрізняються, категорично не сприймаються, або викликають відчутну напругу в носіїв толерантності, є відмінності в уявленнях про те, як саме, в яких масштабах має реалізовуватися такий принцип відносин. Адже він може реалізовуватися в формі повного прийняття права іншого на «інакшість», яке закріплюється як особистісна ціннісна орієнтація та правило поведінки, обумовлене внутрішнім самоконтролем (на чому акцентується визначення, сформульоване в «Декларації принципів терпимості»; це можна назвати «розширеним» підходом). Але можливий і варіант ситуативної, прагматичної позиції, з готовністю дозволяти іншим жити і вчиняти так, як вони бажають, але зі збереженням принципового несприйняття та внутрішнього негативного ставлення до таких «інших» (це можна назвати «звуженим» підходом).

Суперечність між «розширеним» та «звуженим» розумінням толерантності відбивається й в згадуваній «Декларації принципів терпимості», оскільки там наголошується, що «прояв толерантності, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням» [Декларація принципів терпимості]. Тобто визнається, що є певні межі толерантності, оскільки важко водночас мати погляди, які кардинально не співпадають з поглядами інших, не відмовлятися від цих власних поглядів, і не просто терпіти, а й внутрішньо приймати ці кардинально протилежні погляди інших.

На нашу думку, більш коректним є саме «звужений» підхід. По-перше, він є більш реалістичним, таким, який відображає ситуацію такою, як вона є, тоді як «розширений» підхід вказує більше на те, якою ситуація мала б бути (якою ми б хотіли її бачити). Адже вимога, аби толерантність була не лише, так би мовити, зовнішньою (пов'язаною з тим, щоб терпіти інших, придушуючи свою волю), але й внутрішньою (пов'язаною з внутрішнім прийняттям

«інших» такими, як вони є), занадто імперативна. Ураховуючи проблематичність підтримки стану, коли б різні соціальні групи хоча б не доходили до насильницького протистояння, вимагати внутрішнього прийняття є доволі утопічним. До того ж, такий підхід по суті стає формою тоталітарного придушення людської особистості, оскільки вимагає не просто не конфліктувати, але й внутрішньо змінюватися, підлаштовувачись під інших (не зважаючи на те, хоче цього людина чи ні). Вказуючи на толерантність як на спосіб захисту розмаїтості людського світу, фактично він цю розмаїтість заперечує та розмиває.

Так само доволі утопічним та навіть абсурдним видається переконання, сформульоване в згаданій «Декларації», що толерантність має означати «відмову від догматизму, від абсолютизації істини». Адже істина (якщо вона є дійсною істиною) не може не абсолютизуватися, оскільки в ній речі відображаються такими, якими вони є насправді.⁹ Тому заперечувати істину це те ж саме, що заперечувати земну смертність людини. Причому ставлячи таку вимогу автори «Декларації» знову суперечать самим собі, оскільки з такої точки зору і необхідність самої толерантності можна ставити під сумнів та відкидати (внаслідок можливості різних підходів до трактування будь-чого та відсутності абсолютної істини). Проголошуючи лозунг «Мир неможливий без толерантності» автори водночас визнають, що цей лозунг не є абсолютною істиною, і відповідно, усі їх твердження і заклики щодо толерантності є не більше, ніж одна з можливих точок зору, яка має не більше значення, ніж, скажімо, точка зору, що толерантність є загрозою для миру, оскільки міцний мир може забезпечити лише протистояння рівних за силою ворогів, які внаслідок цієї рівності сил будуть побоюватися здійснювати ворожі дії одне стосовно одного.

Безумовно, сама постановка питання про толерантність стала наслідком вияву сумнівів у можливості пізнання абсолютної істини. Саме тоді, коли постало питання про можливість власної неправоти, можливості незнання чогось, тоді логічно виникла згода з тим, що правим може бути хтось інший. Відповідно ця потенційно правильна позиція іншого має толеруватися. Тобто толерантність є

⁹ Звичайно, тут йдеться не про конкретні істини (щодо формулювання та «істинності» яких завжди можна сперечатися), а про поняття істини як таке.

тісно пов'язаною із кризою уявлень про істину, з сумнівами в тому, що конкретні переконання є істиною, з відмовою від нав'язування своєї істини, яка істиною може не бути. Але твердження, що невідомо, чи знаємо ми істину, та твердження, що істини немає, є не одним і тим самим. І толерантність пов'язана саме з першим, а не з другим твердженням.

По-друге, «розширений» підхід фактично знищує саме питання толерантності, оскільки неможливо толерувати те, що суб'єкт не вважає неприйнятним чи небажаним з точки зору свого ціннісного світу. У цьому полягає один з парадоксів толерантності: для її існування необхідне базове відторгнення об'єкту толерації. Проблема існування толерантності виникає власне тоді, коли є щось, що потрібно толерувати.

Ставлення до чогось може бути позитивним, негативним, та нейтральним (байдужим). При позитивному та байдужому ставленні проблем взаємодії не виникає; ми або із задоволенням приймаємо знаходження поряд інших, або просто не звертаємо на них уваги. Наслідком же негативного ставлення може бути або відсторонення (самоізоляція) від джерела негативу, або спроба цього джерела позбутися (мирним чи насильницьким шляхом). Обидва шляхи пов'язані зі шкодою для обох сторін взаємодії (не лише для тієї сторони, яка виступає об'єктом негативу, але й для тієї сторони, яка цей негатив продукує, про що скажемо далі). Відповідно, виникає необхідність дотримання толерантності. І така необхідність залишається лише доти, доки залишається це негативне ставлення. Як тільки воно зникає, як тільки людина перестає сприймати «інших» як ворогів та загрозу, зникає й необхідність толерантності. Тож толерантність принципово не може бути пов'язаною з прийняттям та повагою до позицій інших. Можна поважати лише право інших на власну думку, але не саму цю думку.

Отже, більш коректним є «звужене» розуміння, коли толерантність прив'язується до будь-якої готовності (та практичної реалізації цієї готовності) до непротидії тим особам та групам, чий вигляд, переконання та спосіб життя суттєво відрізняються від відповідних переконань та способу життя суб'єкту толерантної поведінки, та створюють для суб'єкта напругу внаслідок того, що вони значною мірою (або навіть кардинально) суперечать базовим цінностям та

нормам суб'єкта. І не важливо, з яких міркувань здійснюється така непротидія – внаслідок простого бажання уникати руйнівних конфліктів, або внаслідок принципового бажання визнавати за іншими такі саме права, як і за собою. Тому, по-перше, толерантність може бути, так би мовити, і вимушеною, і добровільною, а по-друге, міра толерантності може бути різною. Зокрема, є не лише толерантність та нетолерантність, але й слабка, середня, сильна та повна толерантності. Те ж саме стосується нетолерантності. Відповідно в розвиненому демократичному суспільстві завдання має полягати не лише у формуванні мінімальної толерантності, але й у збільшенні її масштабів.

Крім цього, толерантність далеко не завжди є всеосяжною; можна бути готовим терпимо ставитися до одних індивідів та груп (скажімо, носіїв інших політичних поглядів), і водночас бути нетерпимим до інших (наприклад, носіїв інших сексуальних практик). Тобто така ситуація є цілком нормальною, і хоч є бажання максимально розширювати коло суб'єктів, щодо яких толерантність дотримується, але в реальності це коло зазвичай є обмеженим.

Може виникати питання, чи є якісь відмінності між змістом понять «толерантність» та «терпимість», чи вони є синонімами, а використання першого з них є даниною моді, або результатом свідомого чи несвідомого намагання наблизитися до західних стандартів слововживання. Перше поняття є калькою з англійської мови, і в україномовних та російськомовних текстах використовується саме в такому вигляді, або перекладається як «терпимість». Але можна зустріти твердження, що це все ж не одне і те ж. Наприклад, Т. Марголіна терпимість пов'язує з пасивністю суб'єкта (оскільки терпіти – це наступати на себе, поступатися комусь), тоді як толерантність – з суб'єктною активністю, активною соціальною поведінкою, з тим, що людина приймає добровільно та свідомо¹⁰. Також можна зустріти модифікацію цього підходу, коли стверджується, що про терпимість можна говорити як про обмежене прийняття чогось (когось) неприємного, небажаного, пов'язаного з певним насиллям щодо себе, при збереженні негативного ставлення до самого об'єкту терпимості (фактично те, що вище названо «звуженим» розу-

¹⁰ «Толерантность – это не попустительство пороку. Толерантность – это великодушные!» / Известия <http://izvestia.ru/news/345801#ixzz42PFmfxCp>.

мінням толерантності), тоді як толерантність пов'язана не просто з мовчазним неспротивом, але й з наявністю поваги та цілковитого визнання права на окремішність для інших. По суті ми знову бачимо, що, намагаючись обґрунтувати нетотожність толерантності та терпимості, наголошують не на якісних відмінностях між тими феноменами, які ці поняття намагаються описати, а на кількісних (толерантність – це повне, свідоме прийняття інших, а терпимість – це неповне, вимушене прийняття). Обґрунтування некоректності такого підходу викладалося раніше, тому більш логічним виглядає оцінка «толерантності» та «терпимості» як синонімів.

З іншого боку ці поняття таки можна розводити, якщо розглядати толерантність як по-суті суспільний феномен. Адже якщо толерантність є не особистою, а суспільною проблемою, вона виникатиме лише на мезо- та макрорівнях суспільства. Неприйняття конкретною людиною того, як одягається, чи як говорить інша конкретна людина, не є проблемою для суспільства, а може бути лише проблемою цих конкретних окремих людей чи малих соціальних груп. Тільки тоді, коли неприйняття подібних речей поширюється на великі групи населення і починає проявлятися через масову дискримінацію та насильство, подібний стан стає суспільною проблемою, яку необхідно вирішувати не на індивідуальному, а на загальносуспільному рівні. Тому про терпимість варто говорити як про індивідуальну схильність, яка обумовлена соціально-психологічними чинниками, та наслідки наявності чи відсутності якої є цілком локальними. Про толерантність треба говорити як про феномен як мінімум групового рівня, наслідки прояву якого відчуваються великими сегментами суспільства або суспільством загалом. Тож будь-яка толерантність в своїй основі містить терпимість, але не всяка терпимість є толерантністю. Тобто терпимість є значно ширшим поняттям, і терпимим можна бути до будь-чого, тоді як сфера прояву толерантності є обмеженою.

Термін «толерантність» можна використовувати далеко не до всіх об'єктів, які створюють подразнення для індивіда чи групи. Адже таких подразників є надзвичайно багато. Нас може дратувати в людині її одяг, що вона їсть, як вона ходить, як вона говорить тощо. Але щодо всіх перерахованих тут речей ми зазвичай не ставимо питання про толерантність, оскільки кожному зрозуміло,

що масштабний конфлікт з таких приводів є абсурдним (на зразок відомих свіфтівських війн між прибічниками розбивання яйця з різних сторін). Про толерантність варто говорити тоді, коли має місце зіткнення з чимось, що викликає категоричне неприйняття та потужне відторгнення, яке є наслідком кардинального порушення соціальних очікувань (норм), відчуття індивідом та спільнотою загрози для нормального існування. Тому і перелік об'єктів, щодо взаємодії з якими виникає проблема толерантності, є обмеженим. Відповідно, при конкретносоціологічному дослідженні проблем толерантності необхідно аналізувати її стан саме з точки зору ставлення до цих об'єктів.

Зокрема, такими об'єктами є:

- представники інших етносів та рас (чий зовнішній вигляд та культура часто суттєво відрізняються від тих, які підсвідомо очікуються представниками «корінного» населення);
- особи та групи з протилежними політичними поглядами (які по іншому уявляють собі принципи функціонування суспільства та управління ним);
- особи та групи, які поділяють інші релігійні вірування;
- особи, які належать до субкультур (оскільки будь-яка субкультура на підсвідомому рівні оцінюється представниками домінуючої культури як порушення базових норм співіснування та загроза для спільноти);
- особи нетрадиційної сексуальної орієнтації;
- маргіналізовані особи (жебраки, бомжі);
- особи з інвалідністю (які, з одного боку, викликають підсвідоме відторгнення з боку здорових людей, а з іншого, сприймаються ними як певний особистий чи груповий тягар).

Крім цього, толерантність пов'язана лише з тими чинниками, які порушують неписані для певної спільноти норми. Очевидно, що не постає питання толерантності до крадіїв чи вбивць; щодо них можна говорити лише про певну поблажливість, пов'язану з тими обставинами, що пом'якшують вину. Тобто про толерантність не йдеться у випадках, коли діяння індивіда чи групи підпадають під конкретні статті кримінального кодексу, коли вони є визнаними злочинами. Про неї можна говорити лише тоді, коли діяння (чи сам факт іс-

нування) людей та груп не містять в собі злочину чи провини, але на які інші можуть реагувати як на неприпустимі, оскільки така оцінка впливає з невідповідності їх очікуванням та неписаним нормам. Тому при аналізі проблем толерантності в певному суспільстві та формуванні конкретних способів дій, спрямованих на їх вирішення, необхідно ретельно аналізувати саме ці неписані норми, які тісно пов'язані з ціннісним світом представників цього суспільства.

Також необхідно відмітити, що проблему толерантності треба розглядати не лише з точки зору певного стану індивідуальної чи колективної свідомості, не лише як певне індивідуальне чи колективне ставлення до різноманітних проявів «інакшості». Вона також може використовуватись як інструмент політики. Причому в останнє століття з'явилися нові суб'єкти цієї політики. Раніше такими суб'єктами виступали власне різноманітні меншини (головним чином релігійні, етнічні та політичні), для яких толерантність була інструментом (іноді навіть життєво важливим) захисту своїх інтересів та прав. Сьогодні ж такими суб'єктами стали глобальні політичні та економічні гравці, які всіляко підтримують пропаганду толерантності, розглядаючи її як інструмент забезпечення свого домінування. Адже головними гравцями в сучасному глобалізованому світі є країни Західної Європи та США, та транснаціональні корпорації, які намагаються переформувати всі країни за своєю подобою, просувають ту базову ціннісно-нормативну систему, яка характерна саме для них. Таке переформатування забезпечить їм беззаперечне домінування, внаслідок наявності величезної стартової переваги порівняно з будь-якими іншими конкуруючими суб'єктами. Але зіткнення з незвичними, чужорідними цінностями завжди викликає відторгнення більшої чи меншої сили. Відповідно пропаганда толерантності спрямована на те, аби пом'якшити супротив населення іноземній експансії.

Відголоски цієї сторони толерантності ми можемо побачити навіть у вже згадуваній «Декларації принципів толерантності» ЮНЕСКО, в якій, зокрема, говориться, що толерантність пов'язана із «правильним розумінням» багатоманітності культур. Яке розуміння є «правильним», хто визначатиме, яке розуміння є правильним чи ні? На ці запитання по суті немає відповіді, і таке твердження суперечить тому, що толерантність має сприяти збереженню багатоманітності культур,

оскільки орієнтує на поділ культур на правильні (ті, в яких забезпечується «правильне» розуміння інших культур) та неправильні (там, де таке розуміння не забезпечується). Надалі з'ясовується, що толерантність має не просто забезпечувати мирне співжиття, але й «сприяти утвердженню прав людини, плюралізму ..., демократії та правопорядку». Такі формулювання дуже нагадують політичні гасла США, і не ставиться під питання якою має бути демократія (оскільки немає еталону цієї форми правління), наскільки універсальними є пропаговані західним світом права людини.

Аналізуючи проблему толерантності необхідно враховувати і цей момент, в кожній конкретній ситуації розрізняти, де толерантність є дійсно необхідною, де вона є внутрішньою реакцією певного суспільства на існуючі чи потенційні конфлікти, а де вона нав'язується певними політичними гравцями без урахування інтересів конкретного суспільства.

Суб'єкти, які виступають носіями толерантності, так само як суб'єкти, щодо яких толерантність може проявлятися, можуть бути різнорівневими. Адже толерантність може формуватися та проявлятися на трьох рівнях: 1) індивідуальному; 2) груповому; 3) загальносуспільному (державному).

На державному рівні толерантність справедливо пов'язується авторами «Декларації принципів толерантності» з функціонуванням справедливого та неупередженого законодавства, дотриманням правопорядку, судово-процесуальних та адміністративних норм, наданням кожній людині можливостей для економічного та соціального розвитку без будь-якої дискримінації. Тобто переважно йдеться про відносини між державою та її громадянами. Але сюди варто додати й толерантність у міждержавних відносинах, яка реалізується через відхід від цілковито позаморальної «realpolitik», та спробу вибудовувати діалог з іншими державами на базі визнання їх інтересів, пошуку таких форм взаємовідносин, в яких реалізовуватимуться інтереси всіх сторін міждержавних відносин.

На груповому рівні толерантність/нетолерантність реалізується через:

- ставлення певної групи до індивідів, які до цієї групи не належать; умови такого роду ставлення можуть бути різними,

в залежності від того, наскільки дразливою для групи є сам контакт та поведінка цих людей;

- ставлення групи до своїх власних членів; адже вимоги до поведінки своїх членів можуть бути різної міри жорсткості. Група може намагатися цілковито контролювати своїх членів, може контролювати лише принципіві для свого існування елементи поведінки (визнання та підтримку базових цінностей), а може бути достатньо ліберальною до практично всього, що індивід, який належить до цієї групи, робить чи думає;
- ставлення групи до інших груп; у цьому випадку чималу роль відіграють різноманітні групові стереотипи та забобони, які необхідно враховувати при реалізації конкретної політики.

Нарешті, на індивідуальному рівні йдеться про толерантність кожної окремої людини до інших людей та до інших груп. Проте, зважаючи на те, що було вище сказано про розбіжність толерантності та терпимості, йдеться лише про те ставлення, яке є проявом групового ставлення, реалізується в груповій діяльності та є достатньо масовим, аби створювати проблему на рівні суспільства або якомось великому сегменту останнього.

У реальному житті всі ці толерантності взаємодіють та переплітаються, даючи на виході загальний рівень та характер толерантності. Адже намагання реалізувати толерантність на державному рівні може стикатися з неготовністю до неї з боку мас населення, і в результаті вона ставатиме лише мертвою формою. І, навпаки, поширення орієнтацій на толерантність серед більшості (або основних) груп населення буде врешті-решт відбиватися в толерантній політиці та законодавстві. Своєю чергою, з одного боку, толерантність групи визначатиметься рівнем толерантності основної маси її членів, а з іншого боку, певна частина індивідів буде підлаштовуватися під той рівень толерантності, який існує в групі, до якої вони належать.

Якщо спробувати визначити, що є головними чинниками соціальної нетерпимості, то до таких чинників треба віднести, в першу чергу, страх перед чужинцями, перед тими, хто є «не такими як усі». Поведінка та уявлення цих «чужаків» можуть оцінюватися в діапазоні від незвичних, цікавих, до ворожих та смертельно

небезпечних. У залежності від традицій та типу культур (закриті чи відкриті), впливи інших цінностей та норм можуть ігноруватися, вибірково сприйматися, або категорично відторгатися. Відповідно рівень толерантності чи нетолерантності визначатиметься рівнем страху та напруги в певному суспільстві. Як показує історія, толерантність мала високий рівень там, де або мало місце однозначне і незаперечне домінування більшості (якій, внаслідок цього, нічого не загрозувало), або в умовах співіснування кількох потужних груп, коли жодна з них не мала можливості підкорити іншу (або ціна такого підкорення оцінювалася як занадто висока). Тобто толерантність ставала наслідком або поблажливості внаслідок сили та впевненості, або нездатності реалізовувати нетолерантну політику. Отже, толерантність є значною мірою похідною від упевненості та самодостатності певного суспільства. Тож і сподівання на можливість забезпечення високого рівня толерантності в суспільствах, які перебувають в стані кризи (яка є величезною загрозою для цього суспільства та джерелом потужної напруги), є марними. Спочатку необхідно прибрати джерело напруги, і лише потім можливо буде підвищувати рівень толерантності.

До того ж оцінка «чужаків» як потенційної загрози має як усвідомлене, так і неусвідомлене походження, що суттєво ускладнює боротьбу за збільшення рівня толерантності. Адже, якщо на усвідомлене сприйняття можна впливати навчанням та переконанням, то неусвідомлені складові такого сприйняття переборюються дуже важко.

У зв'язку зі страхом, як джерелом нетолерантності, можна відмітити ще один парадокс. Як було сказано, нетолерантність є реакцією на відчуття страху, і зокрема спрямована на те, аби це відчуття зменшити, перетворюючи ситуацію на більш передбачувану (адже зіткнення з тими, хто «не такий як всі» цю передбачуваність руйнує, ми не знаємо, чого від них очікувати). Але зазвичай створення та збереження нетолерантного середовища жодним чином не вирішує цю проблему, оскільки не дозволяє позбутися джерела страху та напруги. Ці джерела (особи та групи), зазвичай нікуди не дівають (якщо б вони зникли, зникло б і питання толерантності/нетолерантності); від них лише відгороджуються. Відповідно нето-

лерантність лише консервує ситуацію, не дозволяючи інтегрувати «чужинців» в своє суспільство, і в результаті страх не зникає, а зберігається чи навіть відтворюється. Тобто спроба через нетолерантність позбутися страху є приреченою на провал, і страх зменшується як раз навпаки завдяки толерантності.

Проте страх є не єдиним чинником, який визначає готовність чи не готовність до толерантності. Іншим чинником є суворість, сила та глибина неформальних норм, які існують в певному суспільстві. Нетолерантність може бути наслідком простого обурення фактом невідповідності когось тим моральним нормам, які визнаються в певній спільноті базовими та такими, що не ставляться під сумнів. У процесі соціалізації люди засвоюють ці норми, підтримка яких розцінюється ними як самоочевидність. І зіткнення з ситуацією порушення цих норм (а в якості їх порушення може оцінюватися проста присутність тих, саме існування кого ставить ці норми під сумнів), викликає моральний конфлікт та внутрішньоособистісну напругу, результатом чого можуть стати дії, спрямовані на зняття цієї напруги. А таке зняття напруги може здійснюватися або через зменшення вимог до «чужих», або через відгородження від них (ізоляцію), або через намагання фізично їх позбутися. І яка стратегія буде реалізовуватися, залежатиме як раз від міри інкорпорації базових норм в свідомість представників певної спільноти, та від жорсткості цих норм. Вбачається, що той високий рівень толерантності, який є в розвинених західних суспільствах (і який нерідко розглядається як певний ідеал, до якого необхідно прагнути всім), є наслідком високої міри індивідуалізації та тривалого розкладання системи традиційних цінностей та норм. Відповідно й спроби підвищення рівня толерантності в суспільствах, які не пройшли шляху розкладу цих норм (особливо коли ці норми мають релігійне підґрунтя), матимуть доволі обмежені наслідки, чи навіть викликать негативну войовничу реакцію.

Наостанок наголосимо на необхідності відмови від певної фетишизації толерантності. Адже зазвичай вона розглядається майже виключно в позитивному ключі, як певний стан, до якого треба однозначно прагнути. Проте як і будь-яке соціальне явище, толерантність має не лише позитивні, але й негативні сторони. Звичайно перших більше, що і привертає таку увагу і науковців,

і практиків-управлінців. У першу чергу це, звичайно, підтримка мирного співіснування та зменшення рівня конфліктності в суспільстві. Але позитивні наслідки не обмежуються лише цим. Додатково толерантність робить суспільство більш відкритим, сприяє забезпеченню свободи та рівності (тоді як відсутність толерантності веде до відчуження та маргіналізації певних прошарків населення, наслідком чого стають ворожість та фанатизм, здійснення насильства стосовно певних груп та їх дискримінація).

Крім цього, толерантність є значимою не лише з «зовнішніх» причин (забезпечення певного прийняттого рівня міжособистісних, міжгрупових та міждержавних відносин), але й з точки зору її наслідків для особистості людини, її характеру та психічного здоров'я. Толерантність за своєю суттю є тісно пов'язаною не просто з особистісною відкритістю, готовністю до діалогу з найрізноманітніших питань, але й зі здатністю до власних змін, без якої немає саморозвитку. Визнання права інших на власну думку (яке тісно пов'язане з припущенням про можливість правоти цих інших), виступає стимулом для розвитку критичного мислення, осмислення власної позиції, та модифікації останньої під тиском фактів її невідповідності реальності. Тобто, прийняття толерантності як норми виступає чинником вдосконалення як окремої людини, так і малих та великих соціальних груп далеко за межами тих безпосередніх сфер, щодо яких виникає потреба толерантності. У звичайній ситуації в процесі соціалізації людина набуває комплекс уявлень про норми соціальної взаємодії, які, своєю чергою, задають межі і для власного «Я». В умовах відсутності якихось «викликів» для цього комплексу (або твердої орієнтації на цілковите відкидання, відгодоження від усього, що з цими нормами не співпадає), особистість та група мають мало стимулів для розвитку. А от готовність до визнання інших норм, та визнання можливості неправильності чи застарілості норм власної спільноти, може стимулювати активність щодо пошуку варіантів трансформації засвоєних норм та практик.

При цьому наголосимо, що терпимість є не панацеєю, а лише інструментом забезпечення прийнятних форм співжиття людей та груп. Тому вона може сприяти створенню таких форм, а може просто розводити в різні боки потенційно (чи реально) конфліктуючі сторони, або навіть створювати нові проблеми. Адже загроза з

боку інших соціальних груп (реакцією на яку і є нетолерантність), може бути не лише удаваною (що зазвичай мається на увазі, коли пропагують толерантність), але й цілком реальною. Очевидно, що не можна толерувати якісь ідеології та дії спрямовані на нанесення прямої фізичної шкоди якимось людям. Але відсутність такої прямої загрози зовсім не означає відсутності загрози взагалі. Проникнення в ареал певної культури якоїсь іншої культури може мати наслідком не лише взаємозбагачення, але й поглинання однією культурою іншої. Саме таким чином відбувається асиміляція одних народів іншими.

Варто згадати, як толерантність розуміється в медицині, де вона вважається таким імунологічним станом організму, за якого він втрачає здатність синтезувати антитіла при введенні певного антигену, при збереженні реакції на інші антигени. Крім цього, терміном «толерантність» позначають зниження реакції організму на повторне введення ліків, наркотиків або психоактивних речовин, звикання організму до цих речовин. Тобто в медичному розумінні «толерантність» має цілковито негативний відтінок, оскільки вказує на втрату організмом здатності до спротиву негативним впливам, що веде до хвороби або навіть руйнації.

Такі саме наслідки для певної групи, або для всієї культури, може мати і контакт з іншими групами (культурами). Адже, толерантність не буде мати відкладених на майбутнє негативних наслідків лише у випадку відповідного відгуку з боку тієї сторони, до якої вона проявляється. Максимальна толерантність до чужинців у західноєвропейських країнах, від якої очікувалося повноцінне влиття цих чужинців у приймаючі суспільства, призвела до формування потужних чужорідних етнічно-культурних анклавів, представники яких, вимагаючи толерантності до себе, самі зовсім не налаштовані на толерантність до інших. І тут вже парадоксально сама толерантність стає проблемою, оскільки, у ситуації зіткнення толерантного та не толерантного суб'єкта, перший опиняється у вочевидь програшній позиції (так само, як у явно програшній позиції виявляється той, хто не готовий до бійки, коли стикається з тим, хто на бійку налаштований). Тому необхідно не просто обґрунтовувати та поширювати толерантність, але й аналізувати її кордони, шукати ту її міру, при якій максимізуватимуться позитивні наслідки, та мінімізуватимуться негативні.

Толерантність базується на визнанні прав меншості, але захист прав меншості не має реалізовуватися через порушення прав більшості.

4.2. Показники толерантності населення України: поточний стан та прогнози

Вище було визначено, в яких саме сферах, щодо яких соціальних суб'єктів та об'єктів, може виникати проблема толерантності. Тепер спробуємо оцінити наскільки толерантними є наші співвітчизники щодо деяких з цих суб'єктів, спираючись на дані, отримані в репрезентативних опитуваннях населення України, здійснених останніми роками. Для цього скористаємося даними багаторічного моніторингу Інституту соціології НАН України, омнібусами Інституту соціології НАН України та даними Європейського соціального дослідження.

В омнібусовському опитуванні Інституту соціології НАН України 2015 р., ставилася низка запитань, що стосувалися толерантного ставлення до осіб, які мають іншу політичну позицію, до представників інших релігій, до представників сексуальних меншин, а також уявлення щодо можливості відкритого поширення різноманітних думок та уявлень через засоби масової інформації.

Спочатку розглянемо, яким є рівень толерантності до співгромадян, які мають відмінні політичні погляди та оцінки (будемо надалі умовно позначати це як політичну толерантність). Для вимірювання цієї складової толерантності можна використати запитання щодо тих змін, які мали місце у відносинах між близькими людьми (родичами, друзями, гарними знайомими) внаслідок виникнення розбіжностей у поглядах на останні події в політичному житті країни. Щодо цього індикатора одразу необхідно зробити кілька зауважень.

З одного боку, таке запитання вимірює більш глибокі пласти толерантності, ніж це ми б отримали у випадку простого запитання на кшталт необхідності поваги до відмінних від власних політичних поглядів, або права різних політичних течій на існування. Адже представлене запитання стосується значно більш дражливої та безпосередньої тематики, ніж абстрактне принципове визнання чи не визнання права на існування інших політичних поглядів, з огляду на те, що оцінка останніх трагічних подій в нашій державі

(наси́льство та розстріли під час протестів проти режиму В. Януковича, неоднозначна з юридичної точки зору процедура зміни політичного режиму, насильницьке відторгнення частини нашої території Росією, війна на території Донецької та Луганської областей) суттєво різняться у різних українських громадян. І тема ця є настільки дражливою, що нерідко призводить до руйнації тривалих дружніх відносин, чи, навіть, розпаду родин. Тож готовність до вислуховування близьких навіть з такої тематики має свідчити про достатньо високий рівень толерантності.

З іншого боку, акцент саме на близьких і друзях ймовірно даватиме дещо зміщену картину, оскільки толерантність до близьких є зазвичай більшою, ніж до решти людей, і за одні і ті ж самі дії незнайомих людей ми жорстко засуджуватимемо, а близьких будемо м'якше поправляти, або взагалі промовчимо. Пам'ятаючи про можливі проблеми при інтерпретації, погляньмо на отримані дані.

Безсумнівно позитивним є те, що для переважної більшості наших співгромадян відмінності у політичних поглядах та оцінках, принаймні щодо близьких людей, не ставали причиною для розриву стосунків. Адже при тому, що переважна більшість опитаних (близько 81%) стикалися з ситуаціями необхідності визначати свою позицію щодо близьких, які мають принципово протилежні оцінки недавньої та поточної політичної ситуації, переважна більшість цих людей (майже 80%) або продовжували спілкування як і раніше, будучи готовими вислуховувати думку інших, навіть якщо вона їм не подобається, або, принаймні, продовжували звичне спілкування, уникаючи розмов щодо тих тем, які можуть стати джерелом конфлікту. І лише 7% опитаних відмітили, що внаслідок наявних розбіжностей уявлень та оцінок вони припинили спілкування з раніше близькими людьми. Ще близько 14% опитаних зменшили обсяги та інтенсивність спілкування (табл. 26).

Розбіжності між регіонами (якщо не враховувати Донбас) полягають переважно в мірі збереження попереднього рівня відносин. Адже частка тих, для кого відмінність поглядів стала причиною категоричного неприйняття колись близьких людей з повним розривом стосунків, є приблизно однаковою в усіх виділених нами регіонах, причому ця частка є доволі незначною.

Таблиця 26

Розподіл відповідей на запитання «Якщо Ваша думка щодо останніх подій у політичному житті принципово відрізнялася від думок вашого найближчого оточення, як це найчастіше впливало на Ваше спілкування?» серед тих, хто стикався із зазначеною ситуацією, 2015 р., n=1468 (%)

Варіанти відповіді	%
Ми продовжували спілкуватися так само, як і раніше, не уникаючи гострих тем	37,7
Ми продовжували спілкуватися, як і раніше, але почали уникати тем, пов'язаних з відмінностями наших позицій	41,8
Ми стали менше спілкуватися	13,6
Спілкування було практично припинено	6,9

Невеликі відмінності є за часткою тих, для кого розбіжності у поглядах на політичну ситуацію стали причиною зменшення інтенсивності спілкування. Найбільш толерантними в цьому питанні виявилися мешканці південних областей; тут більше половини тих, хто стикався з модельованою ситуацією, відмітили, що це ніяк не вплинуло на їх стосунки з близькими та друзями, тоді як в інших регіонах відповідна частка була значно меншою. Природно, що нездатність до терпимості в цьому ключі частіше проявляли жителі Донбасу, зважаючи на те, що на проросійські настрої, які історично переважали в цьому регіоні, нашарувався досвід життя в умовах війни (табл. 27).

Досить незначні відмінності ступеня політичної толерантності виявилися між чоловіками та жінками; а саме, серед жінок дещо більшою є частка тих, хто так би мовити знизив рівень спілкування, уникаючи «гострих» тем. Проте за сильними проявами нетолерантності (зменшенні спілкування чи його припиненням) відмінностей між чоловіками та жінками немає. Значимих відмінностей за віковими групами, а також відмінностей між жителями міст та сіл взагалі не спостерігається.

Крім розглянутого вище, в аналізованому опитуванні містилося ще одне запитання, яке дотично вимірює різні складові толерантності. Респондентам було запропоновано низку тверджень, в яких відбивалася толерантність/нетолерантність до іншої думки, інших релігій, інших націй/народів та сексуальних меншин, і пропону-

Таблиця 27

Регіональний розподіл відповідей на запитання «Якщо Ваша думка щодо останніх подій в політичному житті принципово відрізнялась від думок вашого найближчого оточення, як це найчастіше впливало на Ваше спілкування?», 2015 рік, n=1468 (%)

	Ми продовжували спілкуватися так само, як і раніше, не уникаючи гострих тем	Ми продовжували спілкуватися, як і раніше, але почали уникати тем, пов'язаних з відмінностями наших	Ми стали менше спілкуватися	Спілкування було практично припинено
Захід	40.4	40.8	11.7	7.2
Центр	36.2	44.1	13.6	6.2
Південь	53.6	33.9	7.7	4.8
Схід	34.8	44.9	14.6	5.6
Донбас	27.0	37.2	20.9	14.9

валося відмітити ті, з якими респондент згоден. До переліку було включено наступні твердження:

- у засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка;
- будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні;
- у суперечці може бути правильною лише одна точка зору;
- до деяких націй і народів важко добре ставитися;
- приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі;
- люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої уподобання.

Шкала запитання була побудована таким чином, що половина тверджень, з якими можна було погодитися, або проігнорувати їх, стосувалися толерантних позицій, а половина – нетолерантних (погодитися можна було водночас з будь-якою кількістю тверджень).

До індикаторів політичної толерантності тут можна віднести згоду з представленням в ЗМІ різних точок зору (оскільки в основному різні

точки зору виникають саме стосовно питань політики), та твердження, що у суперечці може бути правильною лише одна точка зору (оскільки в такому трактуванні знову таки йдеться переважно про точку зору щодо питань, які відносяться до сфери зовнішньої соціальної регуляції та управління).

Уявлення про право ЗМІ на представлення різних точок зору виявилось доволі широко поширеним серед нашого населення; а саме, більше 70% опитаних погодилися з таким правом. Це, з одного боку, підтверджує відмічену вище високу міру «політичної» толерантності, проте щодо такого трактування можна висловити і певні сумніви. Адже, можна припустити, що даний індикатор не обов'язково відбиває власне толерантність, а може бути й реакцією меншин на те, що їхня позиція є маргіальною, недостатньо представленою в інформаційному просторі. Адже невідомо, яка частина з тих, хто погодився з подібною точкою зору, дійсно підтримує максимальну свободу слова, а для кого це лише прояв невдоволення тим, що саме їхня позиція мало відбивається ЗМІ, тоді як у випадку переважання трансляції в ЗМІ їхніх уявлень вони б були зовсім не проти того, аби уявлення та думки їх опонентів замовчувалися і не допускалися до вільного оприлюднення.

Таке тлумачення, справедливе для якоїсь частини населення, не дає підстав сумніватися в політичній толерантності більшості, зважаючи на те, що, у підтримці/непідтримці права існування в інформаційному просторі різних точок зору, відсутні відмінності між росіянами та українцями і є лише незначні регіональні відмінності (частка тих, хто згоден із найширшою свободою представлення будь-яких позицій у ЗМІ є приблизно однаковою в усіх регіонах, і вирізняється, причому в позитивну сторону, тут лише Південь, в якому з такою свободою погодилися близько 84% опитаних). Адже, якщо б була вірною висловлена вище гіпотеза, то варто було б очікувати помітних відмінностей у Східному регіоні та на Донбасі (жителі яких в наявних політичних умовах можуть відчувати себе дискримінованими) та в позиціях росіян (які також можуть розглядати себе як меншина, яка стикається із загрозою). Оскільки ж таких відмінностей не спостерігається, логічно припустити, що ми фіксуємо саме принципову позицію більшості, яка (у певних межах, які нам невідомі, і які визначаються самими соціальними

суб'єктами ситуативно) готова до визнання права інших політичних поглядів на масове поширення.

Також відмітимо, що перевага підтримки максимальної свободи слова знаходиться приблизно на одному рівні в усіх основних соціально-демографічних групах населення (немає відмінностей ані між представниками різної статі, ані між представниками різних вікових груп, ані між жителями міст та сіл, ані між представниками груп з різним рівнем освіти).

Високий рівень політичної толерантності підтверджується і тим, що рівень згоди з твердженням, що у суперечці може бути правильною тільки одна точка зору (яке, вочевидь, відноситься до індикаторів нетолерантності), є дуже низьким; а саме, серед всіх опитаних подібну точку зору підтримали лише близько 15% опитаних в усіх основних соціодемографічних групах (статевих, вікових, освітніх, поселенських). Також немає відмінностей за відповідною позицією між мешканцями більшості регіонів, за виключенням Півдня; серед останніх частка тих, хто погодився з даним твердженням, є дещо вищою (близько 22%), але все одно ця частка є відносно невеликою.

Так само, якщо звернутися до даних репрезентативного опитування населення України 2013 р., здійсненого в межах міжнародного порівняльного дослідження «Європейське соціальне дослідження» (ESS), то ми побачимо доволі високий рівень політичної толерантності. У цьому опитуванні ставилося запитання, в якому респондентам пропонувалося висловити свою думку стосовно того, чи необхідно дозволяти відкриті висловлювання будь-яких політичних поглядів, навіть екстремістських, чи висловлювань радикальних поглядів допускати не можна. У результаті перший варіант (відсутність придушення будь-яких поглядів) підтримали близько 71% опитаних (тобто переважна більшість), тоді як протилежну позицію (заборону на висловлення радикальних, екстремістських поглядів) підтримали лише близько 11%. При цьому мали місце схожі з проаналізованими вище даними за 2015 р. регіональні відмінності, а саме найбільшу толерантність у цьому питанні продемонстрували жителі Південних областей; тут толерантну позицію підтримали близько 74% опитаних, тоді як в інших областях підтримка такої позиції знаходилася приблизно на одному рівні (близько 70%).

Також найбільшу підтримку толерантна позиція в цьому запитанні отримала від молоді (серед осіб 18–29 років її підтримка сягнула 76%), і дещо меншою (близько 69%) ця підтримка була серед найстаршої вікової групи. А от між статевими групами, особами, які проживають у великих або невеликих містах та селах, відмінностей не спостерігалось.

Отже, усі проаналізовані індикатори свідчать, що такий потенційно значимий для громадянського миру, стабільності та інтегрованості показник, як толерантність у політичній сфері, знаходиться в нашому суспільстві на достатньо високому рівні. Причому такі високі показники фіксуються після двох років збройного конфлікту, в умовах потужної інформаційної війни, яка спрямована як раз на формування образу ворога та підтримку протистояння. Звідси можна зробити висновок, що нестача толерантності не є чинником загострення й збереження існуючого конфлікту, який провокують інші системні чинники або групові інтереси.

Далі поглянемо на рівень національно-етнічної толерантності. Для цього спочатку скористаємося даними багаторічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, а саме результатами вимірювання так званої «соціальної дистанції» з використанням модифікованої шкали Богардуса. В основу цієї шкали покладена ідея, що чим краще є ставлення до певної соціальної групи (у нашому випадку, до інших національностей), тим на ближчу дистанцію в повсякденних відносинах людина готова допустити представників цієї групи. В якості відповідних «відстаней» використовуються: 1) шлюбно-сімейні відносини; 2) відносини на рівні близьких друзів; 3) сусідські відносини; 4) відносини з колегами по роботі; 5) відносини взагалі з жителями України; 6) відносини з гостями України; 7) відсутність відносин (відмова в допуску в країну). Відповідно, цю шкалу можна цілком інтерпретувати і як шкалу соціальної терпимості/нетерпимості.

Ця шкала має порядковий рівень вимірювання, тому для аналізу результатів і порівнянь може використовуватися середній показник. Це середнє може варіювати від 1 до 7, чим результат ближче до 7 – тим більший рівень дистанційованості (а отже, нижчою є міра терпимості до цих груп), чим ближче до 1 – тим цей рівень є меншим (відповідно, більшою є терпимість).

Таблиця 28

Рівень соціальної дистанції до різних національних та расових груп
(середні бали)

	Роки							
	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014
Чеченці	6,3	6,4	6,4	6,3	6,3	6,3	6,2	6,3
Афганці	6,2	6,2	6,1	6,1	6,1	6,1	6,1	6
Цигани	6	6,1	6	6,1	6	6,1	6,1	6
Араби	6,1	6,1	6	6,1	6,1	6	6,1	5,9
Негри	6	5,9	5,9	5,9	6	5,9	6	5,9
Китайці	5,9	5,9	5,8	5,9	5,9	5,9	5,9	5,7
Турки	5,9	5,9	5,7	5,8	5,8	5,7	5,7	5,4
Азербайджанці	5,8	5,8	5,7	5,8	5,7	5,7	5,7	5,6
Кримські татари	5,6	5,5	5,4	5,5	5,4	5,3	5,3	4,8
Грузини	5,4	5,5	5,4	5,5	5,4	5,5	5,3	4,9
Американці	5,4	5,5	5,4	5,7	5,6	5,5	5,6	5,3
Румуни	5,4	5,4	5,1	5,3	5,2	5,4	5,3	5,2
Угорці	5,4	5,4	5,1	5,3	5,1	5,2	5,2	5
Чехи	5,3	5,3	5,1	5,3	5,2	5,2	5,2	5
Молдавани	5,3	5,2	5,1	5,4	5,2	5,2	5,3	5
Німці	5,2	5,2	5,1	5,3	5,2	5,3	5,2	5
Євреї	5,1	5,1	5	5,2	5	5,1	5	4,8
Словаки	5,1	5,1	4,9	5,1	4,9	5,1	5	4,9
Поляки	5	5	4,8	5	4,8	5	4,9	4,7
Білоруси	4,2	4,1	3,9	4,1	3,9	4	4,1	4
Українці, які мешкають в інших країнах	3,5	3,4	3,1	3,2	3	3,1	3,1	3,2
Росіяни	3,3	3,1	3,1	3,2	3	3,3	3,3	4,3
Українці	2,4	2,2	2,2	2,1	2,1	2,2	2,2	2,4

Якщо обрати для аналізу дані за період 2002–2014 рр., то, по-перше, виявиться, що наші співгромадяни демонструють скоріше негативну толерантність до інших націй. В аналізованих опитуваннях респондентам пропонувалося оцінити своє ставлення крім найближчих етнічних груп – українців, росіян та білорусів, до 18 націй та однієї расової групи (негрів). І щодо всіх цих націй та раси середній бал є більшим за 5, що говорить про велику або дуже велику соціальну дистанцію (відповідні середні бали представлені в табл. 28; сірим кольором виділено «зону нетолерантності»).

Як бачимо, рівень національної ксенофобії, принаймні на рівні загальної налаштованості, серед нашого населення є доволі відчутним і «масовим» з точки зору охоплення різних націй. Найгіршим є ставлення до чеченців, афганців, циган, арабів та негрів. І якщо гостро негативне ставлення до чеченців ще можна пояснити тією інформацією, яку наші респонденти отримували зі ЗМІ в ході боротьби Росії з бунтівною Чечнею, а таке саме ставлення до циган – негативним (або просто неприємним) досвідом безпосередніх контактів, то з афганцями, арабами та неграми таких масштабних контактів бути не могло, тож і ставлення до них є переважно стереотипізованим, пов'язаним із помітними зовнішніми відмінностями, і негативне їх сприйняття є переважно нераціональним.

Крім самого факту високого рівня нетолерантності необхідно відмітити загальну стабільність такого ставлення. До абсолютної більшості національностей, щодо яких в анкеті ставилися запитання, середня дистанція залишається практично незмінною протягом всього періоду спостереження (коливання протягом обраних 12 років відбувалися в межах десятих часток середнього балу). Виключенням тут є лише кримські татари (середній бал соціальної дистанції для яких коливався в 2002–2012 рр. у межах 5,3–5,6 балів і зменшився в 2014 р. до 4,8 балів), грузини (середній бал з 5,3–5,6 в 2002–2012 рр. зменшився в 2014 р. до 4,9) та росіяни (середній бал з 3,1–3,3 в 2002–2012 рр. збільшився до 4,3 в 2014 р.). Усі ці зміни є результатом останніх трагічних подій у нашій державі (російської агресії, бойових дій на Донбасі), тому, по-перше, обумовлені конкретними причинами, внаслідок яких відбувається погіршення сприйняття росіян, та покращення сприйняття кримських татар і грузин (які розглядаються, як такі саме постраждалі від дій Росії і,

відповідно, як наші союзники та помічники у боротьбі проти неї), а по-друге, можуть бути ситуативними, нестійкими, і тому цілком можливе повернення до попереднього стану.

Існування доволі високого рівня расово-етнічної нетолерантності підтверджується також даними репрезентативного опитування населення України 2013 р., здійсненого в межах міжнародного порівняльного проекту «Європейське соціальне дослідження» (ESS). У цьому опитуванні ставилося запитання щодо готовності прийняття різних категорій мігрантів, зокрема тих, які належать: 1) до тієї ж расової чи етнічної групи, як і більшість населення; 2) до расової чи етнічної групи іншої, ніж більшість населення країни; 3) є вихідцями з бідних неєвропейських країн. І якщо майже 70% опитаних були згодні на приїзд великої або чималої кількості мігрантів тієї ж раси чи національності, то ситуація щодо представників інших рас/національностей є кардинально іншою. Близько 18% опитаних висловилися за те, аби взагалі не допускати таких мігрантів у країну, ще близько 23% готові допустити лише невелику кількість таких мігрантів, близько 22% припускають приїзд чималої кількості, і лише близько 20% готові прийняти велику кількість таких мігрантів (близько 10% не змогли визначитися). Отже, близько 41% висловили однозначно чи переважно не толерантне ставлення до мігрантів-чужинців, а, ураховуючи невизначених (чию позицію в даному випадку можна інтерпретувати як відсутність або слабкість загальної толерантності), нетолерантність продемонструвало більше половини населення. Приблизно такий саме розподіл має місце щодо згоди на приїзд мігрантів з бідних країн з-за меж Європи. І в цих питаннях різні групи населення є доволі однотайними, а саме не фіксується ані регіональних, ані статевих, ані вікових, ані поселенських, ані освітніх відмінностей.

Слабка толерантність до іонаціональних чужинців відбивається й в іншому індикаторі, а саме в готовності до інтеграції цих чужинців у наше суспільство. В омнібусовському опитуванні Інституту соціології 2015 р., як вже відмічалось, респонденти могли підтримати (або проігнорувати) твердження, що приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі. До такого рівноправ'я виявилися готовими трохи більше чверті опитаних (близько 27%). Тобто

для переважної більшості респондентів подібне рівноправ'я або неприйнятне, або знаходиться під сумнівом.

Щодо цього індикатора мають місце певні регіональні відмінності, а саме серед жителів південних областей частка тих, хто погодився з рівноправ'ям приїжджих та постійних жителів виявилася найбільшою (близько 39%), тоді як найменшими відповідні частки були в Центрі (23%) та на Сході (24%). Між іншими основними соціально-демографічними групами значимих відмінностей за даною позицією не зафіксовано.

Висновок про високий рівень національно-етнічної нетолерантності ставиться під сумнів рівнем підтримки твердження, що до деяких націй і народів важко добре ставитися (в опитуванні 2015 р. респондентам пропонувалося або погодитися з цим твердженням, або проігнорувати його). Адже серед усіх опитаних згода з такою позицією висловили лише близько 17%. Щодо цього протиріччя можна висловити гіпотезу, що справа тут у певній раціоналізації, яку наші співгромадяни прагнуть вибудовувати щодо своєї позиції у відносинах з чужинцями. Оскільки запитання щодо ставлення до інших націй і народів є доволі абстрактним, стосується не конкретного народу, а якихось, невідомих народів, респонденти легко відкидають відкрито нетолерантну позицію. Натомість, коли йдеться про конкретних чужинців (як то у проаналізованих вище відповідях за шкалою соціальної дистанції, чи щодо ставлення до мігрантів, які належать до інших рас), завжди можна раціоналізувати своє ставлення, визначивши, з яких причин (доволі часто надуманих), ставлення до цих конкретних чужинців є негативним. Відповідно, слабка підтримка твердження про складність гарного ставлення до деяких націй та народів не спростовує висновку про недостатню національно-расову толерантність наших співгромадян.

Тепер поглянемо на таку складову толерантності, як толерантність в релігійній сфері. Одним з можливих індикаторів у цьому питанні є згода чи не згода з тим, що будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні. За результатами опитування Інституту соціології 2015 р. переконання в існуванні такого права поділяють менше третини наших співгромадян (близько 31% опитаних). З такого результату можна припустити, що релігійна толерантність є частиною свідомості доволі обмеже-

ної частини населення. Водночас, поширення толерантної позиції в цій сфері є не однаковим по всій країні, а має деякі регіональні відмінності. Зокрема, рівень згоди з правом будь-яких релігійних течій на існування є найбільшим на Заході та Півдні (близько 40%), а найменшим – на Сході та Донбасі (близько 21%). А от між іншими соціальними групами значущих розбіжностей не спостерігається (зокрема немає відмінностей й між основними релігійними течіями нашої країни – православними та греко-католиками).

Виходячи з наведених даних, можна було б припустити, що рівень релігійної толерантності в нашій країні є низьким. Але це суперечить тим висновкам, які зроблено на основі аналізу даних репрезентативного опитування населення України, здійсненого в 2008 р. у межах міжнародного порівняльного проекту ISSP [Паращевін, 2009: с. 58–61]. В опитуванні 2008 р. ставилися два запитання, пов'язані з фіксацією рівня релігійної толерантності, а саме «Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням, що ми маємо поважати всі релігії?» та «Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням, що всі релігійні групи в Україні мають мати рівні права?». Відповіді на обидва запитання демонстрували доволі високий рівень толерантності, а саме з першим твердженням повністю або переважно погодилися близько 75% опитаних, а з другим – близько 61%. З огляду на загальну динаміку зв'язку між релігійністю та існуючими в нашому суспільстві нормами та цінностями, важко припустити, що з 2008 р. могли відбутися такі кардинальні зміни.

Можна висловити гіпотезу, що така суперечність є наслідком особливості способу подачі індикатора в 2015 р. та в його формулюванні. Нагадаємо, що вказане твердження не пропонувалося для оцінки як незалежне питання, а знаходилося серед інших толерантних та нетолерантних тверджень, тож не вимагалося висловлювати свою думку щодо нього. Можливо, якщо б ми попросили респондентів оцінити своє сприйняття саме цього твердження, з варіантами відповідей, в яких би відображалася міра згоди/незгоди саме з ним, то результати були б дещо іншими.

Щодо формулювання, треба згадати про проблему відмінностей сприйняття людьми різних релігій, а саме наявність суттєвих

відмінностей у сприйнятті традиційних і нетрадиційних для конкретної країни релігій. Під традиційними маються на увазі ті релігії, які тривалий час (протягом кількох поколінь) функціонують у певній країні, які є добре знайомими для населення країни, і які, відповідно, сприймаються як звична складова «релігійного ландшафту» (незалежно від того, чи поділяють люди те вчення, яке ці релігії поширюють). Для України такими традиційними релігіями є християнство в його православному та католицькому (греко-католицькому) різновидах, іслам та юдаїзм. Нетрадиційними ж є ті релігії, які з'явилися в країні нещодавно, є малознайомими, і, у зв'язку з цим, сприймаються як чужі та неприйнятні (для України такими релігіями є різноманітні новітні протестантські течії та різноманітні східні релігії). Причому поділ «традиційні-нетрадиційні» не обов'язково співпадає з поділом «гарні-погані», чи «прийнятні-неприйнятні». Традиційні релігії так само можуть сприйматися негативно, проте за ними, навіть при негативній оцінці, переважно визнається право на існування; до нетрадиційних релігій ставлення значно негативніше, головним чином внаслідок не якоїсь їхньої особливої неприйнятності, а внаслідок власне їх новизни та пов'язаної з нею чужорідності.

У твердженні щодо права релігій на існування, яке було застосовано в опитування у 2015 р., не було конкретизації, про які саме релігійні течії йдеться, тобто в змішаному вигляді фіксувалося ставлення і до традиційних, і до нетрадиційних релігій. При цьому можна припустити, що семантика цього запитання більше спрямовує думку респондентів саме до нетрадиційних релігій. Адже тут говориться про «будь-які» релігії, тоді як в запитаннях 2008 р. говориться про «усі» релігії. Слово «будь-які» є трохи жорсткішим ніж «усі», і тому може впливати на готовність респондента давати позитивну відповідь.

Гіпотезу про висловлення респондентами в аналізованому запитанні 2015 р. свого ставлення скоріше до нетрадиційних релігій можна підкріпити розподілом відповідей на інше запитання в опитуванні 2015 р., в якому йшлося про ставлення вже безпосередньо до нетрадиційних релігій, а саме до неправославних релігійних течій (зважаючи на абсолютну перевагу в українському релігійному полі православного віросповідання), і пропонувалися різні

варіанти такого ставлення¹¹. У цьому випадку варто розглянути лише відповіді тих респондентів, які ідентифікують себе як православних (вони складають переважну більшість нашої вибірки). Серед них за надання повної свободи іншим релігіям висловилися лише близько 26%, тоді як 44% обрали варіанти з більшою чи меншою мірою обмежень для «чужаків», 10% підтримали варіант однозначної заборони, і 20% не змогли визначитися. Якщо провести порівняння з попереднім запитанням (там де пропонувалося погодитися з твердженням про право на існування в нашій країні будь-яких релігійних течій), то побачимо, що серед православних з таким твердженням погодилися 31%, що не сильно відрізняється від 26% тих, хто в конкретизованому запитанні обрали цілковито толерантну відповідь.

Зважаючи на ці міркування, оцінка рівня релігійної толерантності за аналізованими даними опитування 2015 р. стає дещо неоднозначною, оскільки виникає проблема критерію оцінювання релігійної толерантності з урахуванням відмінностей у ставленні до традиційних та нетрадиційних релігій. Низька оцінка толерантності буде справедливою, якщо виходити з тієї точки зору, що толерантність передбачає прийняття (або терпіння) всіх релігійних течій та напрямів без виключення. Але можна виходити з того, що для оцінки суспільства, як релігійно толерантного, достатньо, аби існувала толерантність принаймні до традиційних релігійних течій та організацій, або до тих течій, послідовниками яких є велика частка населення. Такий підхід є можливим з двох причин. По-перше, вимога толерантності до всіх є швидше ідеалом або навіть утопією; до толерантності необхідно підходити з реалістичних позицій, намагаючись забезпечити певний прийнятний для зменшення конфліктності рівень. З цим пов'язана

¹¹ Запитання формулювалося таким чином: «Сьогодні в Україні вільно діє велика кількість релігійних організацій і груп, які не є православними. Як Ви вважаєте, прихильникам цих релігій можна і далі давати можливість вільно і відкрито сповідувати свою віру, чи ні?». Було запропоновано наступні варіанти відповідей: 1 – «Можна надати всім повну свободу віросповідання, здійснення ритуалів, проповідування, побудови своїх храмів»; 2 – «усі можуть і надалі сповідувати свою віру, але не публічно (не допускати побудови їх храмів, заборонити місіонерство)»; 3 – «одним з цих організацій можна продовжувати діяти відкрито, а інші необхідно заборонити»; 4 – «усі ці організації слід заборонити»; 5 – «важко сказати».

й друга причина – для збереження прийнятної міри стабільності та інтеграції достатнім є забезпечення відсутності конфліктів між основними соціальними «гравцями». Тому, з практичної точки зору достатньо високого рівня толерантності прихильників найчисельніших релігійних конфесій одне до одного, тоді як нетолерантність до невеликих конфесій є, звичайно, небажаною, але швидше за все неминучою, і може спричиняти конфлікти на мікросоціальному рівні, не зачіпаючи макрорівень. За таких позицій низька толерантність до нетрадиційних релігій ще не є підставою для визначення її як низької загальної толерантності в релігійній сфері. І тут можна орієнтуватися на дані опитування 2008 р., які зафіксували досить високий рівень релігійної толерантності. Тобто, можна зробити загальний висновок, якщо робити оцінку за жорсткими критеріями (вимагаючи толерантності до будь-яких релігій), то рівень релігійної толерантності є недостатнім, а якщо оцінювати за «м'якшим» критерієм (зважаючи на толерантність до основних релігійних течій), то ця толерантність є достатньо високою.

Далі поглянемо на рівень толерантності до такої категорії «інакших», як сексуальні меншини. Оцінку цього різновиду толерантності здійснимо, використовуючи один з індикаторів з омнібусівського опитування Інституту соціології 2015 р., а саме запитання, в якому респондентам пропонувалося висловити згоду з твердженням, що люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої уподобання. Підтримку такої позиції висловили близько 37% опитаних, причому тут не спостерігається значимих розбіжностей ані між мешканцями різних регіонів України, ані між чоловіками та жінками, ані між особами різних вікових категорій, ані між городянами та селянами. Тобто більше третини опитаних мають чітко не толерантне ставлення до сексуальних менших.

Обмеженням цього індикатора є те, що ним «схоплюється» лише однозначно негативне ставлення, тоді як чимала частка з тих, хто має помірно негативне ставлення, могла просто проігнорувати таку жорстку позицію (оскільки це твердження, як вказувалося раніше, було лише одним з елементів шкали, яка складалася з кількох толерантних і нетолерантних тверджень, і не вимагала обов'язково визначати свою позицію саме з цього твердження). Можливо, якщо

б оцінити свою згоду з цим твердженням пропонувалося окремо, зі шкалою, що складалася з різної міри згоди/незгоди, то частка нетолерантних відповідей була б більшою.

Таку гіпотезу можна висловити, зважаючи на дані опитування населення України 2013 р., здійсненого в межах міжнародного порівняльного проекту «Європейське соціальне дослідження» (ESS). В одному із запитань цього опитування респондентам пропонувалося визначити міру своєї згоди/незгоди з твердженням, що геям та лесбійкам треба дозволити жити своїм життям, як вони хочуть (згода/незгода оцінювалася за 5-ти бальною шкалою, від 1 – повна згода, до 5 – повна незгода). Однозначну перевагу отримали негативні варіанти, а саме, майже 46% опитаних не погодилися (повністю, або переважно) з таким твердженням, тоді як повністю чи переважно погодилися близько 19%.

Як можна було очікувати, у цьому питанні спостерігаються вікові відмінності, більша толерантність серед молодих людей і менша – серед старших. Зокрема повну або переважну згоду з правом гомосексуалістів та лесбійнок бути такими, як вони є, висловили близько 27% серед осіб віком 18–29 років та близько 22% серед 30–54-річних, тоді як серед старшого покоління ця частка склала лише близько 10%. Натомість серед найстарших респондентів заперечили таке право більше половини (близько 54%), тоді як серед наймолодших респондентів частка незгодних склала близько 36% (рис. 8).

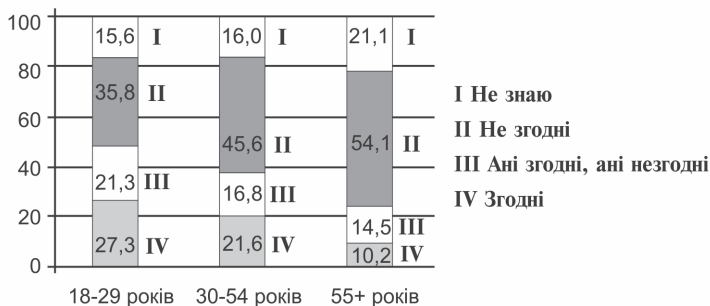

Рисунок 8. Розподіл думок щодо можливості дозволу геям та лесбійкам жити так, як вони хочуть, у різних вікових категоріях, 2013 р., n=2095 (%)

Відмітимо, що показник толерантності в цій сфері серед молоді, від якої в умовах домінування західного типу культури, де превалює вимога визнання за будь-якими меншинами рівних прав з більшістю, можна було очікувати більшого рівня толерантності з цього питання, є невисоким, і рівень толерантності молоді щодо сфери сексуальних відносин не можна назвати задовільним.

Також у цьому питанні є невеликі статеві відмінності, а саме дещо більшим є показник нетолерантності серед чоловіків (48% проти 44% серед жінок). Крім цього є й незначні регіональні відмінності, зокрема більш високий рівень згоди (тобто прийняття сексуальних меншин такими, як вони є) на Півдні (близько 24%) та менший рівень на Заході (близько 15%). Але в усіх регіонах найбільша частка опитаних не згодна з такою постановкою питання.

Як вже зазначалося вище, толерантність може бути цілісною життєвою позицією, а може бути фрагментарним утворенням, пов'язаним з вищим рівнем толерантності до одних суб'єктів та низькою толерантністю (або навіть нетолерантністю) – до інших. До сих пір аналізувалися показники таких окремих толерантностей. Тепер спробуємо оцінити, якою мірою серед населення України поширена, так би мовити, комбінована толерантність. Для цього скористаємося запитанням з моніторингу Інституту соціології НАН України 2015 р., до якого ми вже кілька разів зверталися при оцінці політичної, релігійної толерантності та толерантності в сексуальній сфері, в якому містився набір толерантних та нетолерантних тверджень, з яких можна було обрати ті, що відповідають позиції респондента. Відповіді на це запитання можна спробувати проаналізувати в комплексі, об'єднавши в групи всі «позитивні» й «негативні» відповіді. До «позитивних» віднесемо згоду з припустимістю представлення різних позицій в ЗМІ, припустимістю діяльності будь-яких релігійних течій, та з необхідністю забезпечення рівноправ'я для приїжджих, а до «негативних» – згоду з наявністю лише однієї правильної думки, з припустимістю неоднакового ставлення до різних народів та з обмеженням прав людей нетрадиційної сексуальної орієнтації (табл. 29).

У цьому випадку з'ясувалося, що хоч толерантні уявлення суттєво переважають (зокрема з тих, хто відповів, 86,1% обрали якусь із толерантних тверджень), але й хоча б одне з нетолерантних тверджень обрали більше половини тих, хто відповів (54%).

Таблиця 29

Класифікація тверджень

Тип тверджень	Твердження
Толерантні позиції	У засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка
	Будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні
	Приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі
Нетолерантні позиції	Люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої уподобання
	До деяких націй і народів важко добре ставитися
	У суперечці може бути правильною тільки одна точка зору

Щодо регіональних відмінностей за цим інтегрованим показником, то вони не дуже значні. Більш високі показники толерантності (більше 90% опитаних обрали якесь із «позитивних» тверджень) виявилися в жителів Півдня; але водночас серед них є й порівняно більша (60%) частка тих, хто обрав якись з «негативних» тверджень. У решті ж регіонів частки як «позитивних», так і «негативних» виборів різняться мало (рис. 9).

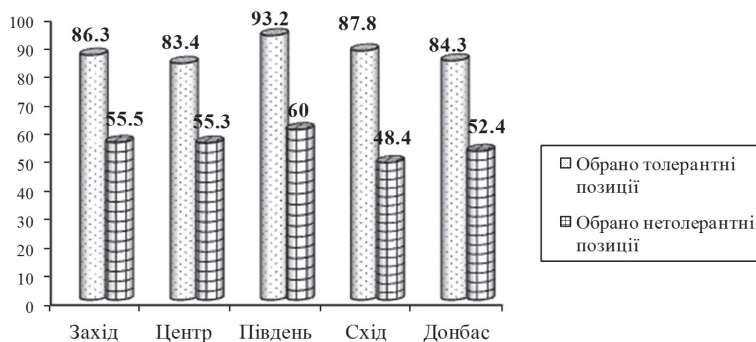

Рисунок 9. Співвідношення толерантних та нетолерантних позицій у різних регіонах, 2015 р. (%)

Далі можна спробувати висунути жорсткіші вимоги й виділити серед респондентів тих, хто обирає лише деякі з «позитивних» тверджень (не обравши водночас жодного «негативного»), і тих, хто обирає лише деякі з «негативних» тверджень (не обравши жодного «позитивного»). За такого підходу виявилось, що лише позитивні відповіді обрали 49% з тих, хто дав відповідь на представлене запитання, а тільки негативні – 14%. Тобто, маємо доволі суттєву перевагу «позитиву» над «негативом». Якщо поглянути на те, з чого власне складаються ці «позитивні» та «негативні» групи виборів (адже людина могла обрати лише одне з «позитивних» чи «негативних» тверджень або два, чи три водночас, тож і «вага» різних позицій у цьому комбінованому показнику буде різною), то побачимо, що серед «позитивних», зрозуміло, абсолютно переважає прийняття свободи вираження різних думок в ЗМІ, тоді як лише третина з цієї групи відповідей припадає на визнання права на існування різних релігійних течій, і лише близько чверті відповідей – на згоду з рівноправ'ям приїжджих. Якщо ж розглядати групу «негативних» тверджень, то в ній основну масу (54%) складає неприйняття свободи вияву нетрадиційних сексуальних орієнтацій, тоді як решту «негативних» тверджень відмітили близько третини даної групи.

Цікаво, що у випадку аналізу за інтегральними «толерантними» та «нетолерантними» групами, жителі Півдня втрачають відмічені вище лідируючі позиції, оскільки частіше тільки «позитивні» твердження обирали жителі Східних областей (52%) та Донбасу (48%), тоді як на Півдні ця частка виявилася найменшою (40%). Натомість, серед мешканців Півдня є найбільшою (53%) частка тих, хто погоджується як з «позитивними», так і з «негативними» твердженнями.

Щодо групи «негативних» тверджень, то її вибір був невисоким в усіх регіонах (не більше 17%), з найбільшими значеннями в Центрі та на Донбасі.

Якщо спробувати висунути ще більш жорсткі умови оцінки, зокрема виділити тих, хто погодився з усіма «позитивними» позиціями (тобто має цілісно толерантну життєву позицію), і тих, хто обрав усі «негативні» позиції (тобто має цілісно нетолерантну життєву позицію), то виявиться, що перших буде лише 9,5%, а других 2,1%. Причому найбільшим цей показник є серед респонден-

тів з Південних областей (19%), трохи меншим – на Заході (14%), а найменшим – на Сході та на Донбасі (близько 5%).

Отже, проаналізовані дані дають підстави як для оптимізму, так і для занепокоєння. З одного боку, має місце доволі високий рівень толерантності до інших думок у політичній сфері та доволі низький рівень нетолерантності як цілісної життєвої позиції. Також позитивним моментом є те, що за показниками толерантності немає якоїсь прірви між різними регіонами, що могло б стати додатковим чинником, який би працював на територіально-просторову дезінтеграцію нашого суспільства. Проте з іншого боку, має місце дуже низький рівень національно-етнічної толерантності, низький рівень толерантності до нетрадиційних релігій. Нижче середнього рівня і толерантність щодо сексуальних меншин. Тобто, орієнтації на толерантність серед нашого населення є не цілісними, а фрагментарними, що зменшує їх цінність та збільшує ймовірність того, що в кризових умовах від таких орієнтацій відмовлятимуться на користь ворожості до «чужих» позицій.

Як бачимо, перед суспільством та державними органами постає завдання працювати на зростання толерантності в тих сферах, в яких її не вистачає. У першу чергу, це стосується сфери міжрелігійних відносин, яка є надзвичайно дражливою і потенційно вибухонебезпечною. Будь-які різкі дії тут є дуже небезпечними; варто максимально дотримуватися європейських принципів відділення релігії від держави, однакового ставлення до всіх релігійних організацій. В першу чергу це стосується православних церков Київського та Московського патріархатів, оскільки вони охоплюють більшу частину віруючих нашої країни, і при цьому знаходяться в стані тривалого конфлікту. Тому спроби використання для згуртування населення навколо національно-державницьких позицій однієї з цих двох Церков, намагання задля цього перетворити одну з них на напівдержавну, а до другої ставитися як до ворожої, є доволі небезпечними. Такі дії здатні призвести лише до зростання напруги в суспільстві, до втрати довіри з боку прихильників другої православної церкви. У звичайній, спокійній ситуації православні церкви мають доволі слабкий вплив на нецерковну повсякденну поведінку своїх вірян, проте в умовах появи загрози для цих організацій, релігійні почуття будуть актуалізуватися й ставати додатковим каталізатором для суспільного протистояння.

Тому треба шукати шляхи порозуміння та компромісу навіть з тими Церквами, які займають, загалом, антинаціональну, антидержавницьку позицію, оскільки додавання до існуючих ліній напруги ще й напруги в церковно-релігійній сфері є цілковито безвідповідальним та загрожує додатковими потрясіннями й розхитуванням і так нестабільної ситуації. Особливо актуальним це стає в умовах конфлікту на Донбасі. Чимала частина населення з різних історичних, економічних, політичних, об'єктивних та суб'єктивних причин, має антиукраїнські переконання, і додавати до наявного протистояння ще й релігійний вимір (зважаючи на те, що на Донбасі міцні позиції посідає саме Українська православна церква Московського патріархату) означає ще більше загнати ситуацію в глухий кут. Адже переконаність у наявності мовної, національної, політичної та економічної дискримінації ввійде в резонанс з переконаністю в релігійній дискримінації.

Що стосується терпимості до сексуальних меншин, то зважаючи на доволі низький її поточний рівень та використання цієї тематики антиукраїнськими пропагандистами, варто утримуватися від спроб швидкого вирішення цього питання. Краще максимально зменшувати акцент на ньому, враховуючи, що це є далеко не найважливішим у сучасних кризових умовах. Звичайно, терпимість у цій сфері є тісно пов'язаною з терпимістю в інших сферах, але необхідно виходити з наявних соціальних реалій, які є зовсім не сприятливими для пошуків забезпечення прав такого роду меншин.

Зменшення рівня національно-расової нетерпимості також є справою тривалої, багаторічної роботи з населенням, справою виховання, пропаганди терпимості в цій сфері; при цьому не варто очікувати на швидкий результат, суттєві зміни тут можливі навіть не в середньостроковій, а в довгостроковій перспективі. Нам залишається лише прийняти існуючий стан як факт, та враховувати ці особливості сприйняття українцями чужинців під час прийняття тих або тих політичних рішень, зокрема рішень пов'язаних з міграційною політикою.

Наостанок необхідно відмітити, що визнаючи важливість формування толерантного соціального середовища, не варто абсолютизувати його важливість. Йдеться про те, що толерантність, як спосіб сприйняття людьми інших людей, не пов'язана напряму з конкретними діями. Якщо подивитися, які безпосередні наслідки мають від-

мічені факти низької толерантності до інших націй, релігій та сексуальних меншин, то побачимо, що такі наслідки якщо й є, то мають місце більше на мікрорівні, на рівні міжособистісних відносин, і в масштабах країни є одиничними. Слабка толерантність у вказаних сферах не спричиняє автоматично високий рівень конфліктності в цих же сферах. Такий висновок дозволяють зробити дані моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, в яких містилися запитання, що фіксували різні страхи населення (зокрема страхи, пов'язані з різного роду конфліктами), та рівень існуючої в суспільстві дискримінації різних груп населення. Відповідні показники не викликають сильного занепокоєння. Зважаючи на низький рівень національно-расової толерантності, можна було б очікувати значної кількості відповідей щодо національної чи расової дискримінації, а також високо рівня страхів, пов'язаних з міжнаціональними конфліктами. Проте ані першого, ані другого (принаймні пов'язаного саме з толерантністю) немає. Зокрема, одними із запитань моніторингу є запитання щодо зіткнення з випадками дискримінації щодо росіян, українців, євреїв, інших національностей. Останні дані з моніторингу 2014 р. показали, що близько 15% зустрічалися з випадками дискримінації росіян, близько 10% – дискримінації українців, близько 4% – дискримінації євреїв, близько 2% – дискримінації інших національностей. Достатньо високий показник зіткнення із дискримінацією росіян вочевидь є наслідком останніх подій, пов'язаних з російською агресією проти нашої країни, оскільки в попередні роки, за відсутності такого досвіду, цей показник був значно меншим (8% у 2010 – 2012 рр., 7% у 2008 р., і приблизно таким же у попередні роки). Як видно з таблиці 28, толерантність до росіян знаходиться на досить високому рівні. Щодо тих національностей, від яких є бажання дистанціюватися, дискримінація не є масштабною. Так само, до подій 2013–2014 рр. побоювання міжнаціональних конфліктів знаходилося в ієрархії страхів далеко не на першому місці. Зокрема в опитуванні 2010 р. близько 13% опитаних відмітили, що на їхню думку люди в Україні найбільше побоюються міжнаціональних конфліктів; в опитуванні 2012 р. таких було близько 11%, в опитуванні 2013 р. відповідна частка зросла до 14%. В опитуванні 2014 р. відбувся різкий стрибок, коли 35% опитаних відмітили наявність в суспільстві страху конфліктів, заснованих на національному

чиннику, але в опитуванні 2015 р. знову відбулося зниження цього показника до 20%. Тобто, ці коливання цілком знаходяться в руслі поточних політичних подій і не пов'язані з власне толерантністю.

Схожа ситуація має місце і щодо сфери релігійних відносин. Адже якщо б релігійна нетолерантність перетворювалася на масові та масштабні реальні дії, спрямовані проти тієї чи тієї релігійної конфесії, то це б мало відбитися у страхах населення. Проте протягом 2002–2013 рр., та у 2015 р. частка тих, хто відмічав, що побоювання міжрелігійних конфліктів є одним з найбільших страхів українців, коливалася в межах 6-9%, і лише в 2014 році ця частка зросла до 12%.

Також можна згадати результати опитування 2013 р. в межах проекту ESS. У цьому опитуванні ставилося запитання, чи стикалися респонденти з випадками дискримінації щодо групи, до якої вони належать, за ознаками національності/етносу, релігії, кольору шкіри/раси. Позитивні відповіді дали буквально одиниці респондентів. Отже можна стверджувати, що прямого зв'язку між нетолерантністю та безпосередньою конфліктною, агресивною поведінкою немає. Толерантність чи нетолерантність є лише одним з чинників, який діє в сукупності інших, і може підсилювати або послаблювати дію всього комплексу чинників, але сам по собі не здатний вирішальним чином визначати дію великих мас людей. Відповідно очікування покращення ситуації у відносинах між групами населення, зменшення конфліктності, внаслідок збільшення лише однієї толерантності, виявляться невиправданими.